

Алла Федорова

Взаємовідносини греко-католиків і старообрядців

Alla Fedorova

Greek-catholics and old-believer's relationship

The article emphasizes on bad-known aspects of greek-catholics and old-believers' relationship: networking from the end of XIX century, the role of Svientsitski and Vostryakovs in cooperation, the fact of communication in the interwar period.

Keywords: greek-catholics, old-believers, ecumenism, Andrey Sheptytsky, F. Melnikov, Svientsitski, Vostryakovs

Проаналізовано маловідомі аспекти взаємовідносин греко-католиків і старообрядців: налагодження контактів з кінця XIX ст., роль родини Свенціцьких та Вострякових у співпраці; факт спілкування в міжвоєнний період.

Ключові слова: греко-католики, старообрядці, екуменізм, Андрей Шептицький, Ф. Мельников, Свенціцькі, Вострякови

Вагоме місце в житті видатного митрополита Греко-католицької церкви Андрея Шептицького відіграла екуменічна діяльність, церковна єдність католиків з православними. Митрополит здійснював активні пошуки союзників і прихильників ідеї екуменізму серед ієрархів офіційної Російської православної церкви, а також впливових та відомих старообрядців. Андрей Шептицький точкою дотику в налагодженні діалогу вважав спільність дотримання східного обряду і взаємне прагнення до апостольського поєднання християнських церков. Зокрема, в своєму посланні 1940 р. зазначав: «Всі ми мусимо вважати працю для з'єдинення Церков за наш моральний обов'язок любові до Бога, що проявляється в християнській любові до ближнього, але також за один з найважливіших конституційних елементів нашого християнського патріотизму»¹.

Самі старообрядці здебільшого воліють не згадувати факт взаємовідносин з уніатами. Однак діалог між ними відбувався і, слід зазначити, мав він доволі тривалий характер. Це зафіксовано і в джерелах: як надрукованих², так і тих, що зберігаються в різноманітних архівах. Зокрема, нами було виявлено в 2009 р. архів видатного старообрядницького діяча Федора Юхимовича Мельникова на хуторі Писк поблизу Браїли (Румунія). Декілька слів про сам архів: він був схований особисто Ф. Мельниковим наприкінці Другої світової війни, коли Червона армія увійшла в Браїлу, та знайдений за кілька місяців до нашого приїзду, під час реконструкції Єгор'євської церкви. Архів являє собою листи, поштові картки, чернетки, фотографії за період 1930–1943 рр.; окремі документи датуються 20-ми роками ХХ ст. (адресовані, переважно, єп. Інокентію (Усову), близькому

другу та соратнику Ф. Мельникова). Значна частина архіву була відцифрована спільними зусиллями О. Пригаріна, О. Маголу, Р. Майорова, О. Виноградової та автора цієї статті. На превеликий жаль, через рік стало відомо, що цей архів зник. Серед різноманітних документів було виявлено і дві фотокартки, на одній з яких зображено митрополита Андрея, на іншій – його помічника. Ці фото вперше вводяться до наукового обігу.

Тема взаємовідносин старообрядців з уніатами піднімалася ще в дореволюційні часи³ і висвітлювалася переважно однобічно. В наш час активно обговорюється на різноманітних форумах в мережі Internet питання стосунків старообрядців і католиків⁴, що свідчить про актуальність цієї теми. Сучасна історіографія також поповнилася працями, які прямо або опосередковано торкаються заявленої проблеми⁵, однак не всі аспекти ще з'ясовані. Так доволі суперечливою є дата першого знайомства Андрея Шептицького зі старообрядцями, мало інформації про налагодження стосунків, про взаємовідносини греко-католиків у міжвоєнний період зі старообрядцями-емігрантами, що ми і спробуємо розкрити.

Саме спілкування старообрядців з уніатами і католиками викликає здивування, адже старообрядці не можуть порозумітися навіть з синодальною православною церквою. У 1914 р. священник В. Демідов⁶ писав: *«Казалось бы страннымъ и невозможнымъ завести переговоры Ватикану – съ старообрядцами, ибо послѣдніе считаютъ, что даже греко-россійская церковь, реформировавшая въ XVII вѣкѣ свой богослужебный ритуаль, уклонилась отъ первоначальной цѣлости и чистоты вселенскаго вѣроученія. Что же касается латинства і унії, то ихъ старообрядцы признаютъ, выражаясь церковнымъ языкомъ, находящимися въ числѣ «еретиковъ перваго чина», т. е. считаютъ латинниковъ і уніатовъ некрещеными. Словомъ, Римъ і старообрядчество – это два противоположныхъ полюса... Однако же, графъ Андрей Шептицькій, бывшій галицкій уніатскій митрополитъ, съумѣлъ перебросить мостъ надъ этой пропастью і изыскалъ средства соединенія этихъ двухъ полюсовъ».*

Сучасний дослідник В. Колупаєв акцентує: на перший погляд, старообрядці та греко-католики – два вектори церковного розвитку, що розташовані далеко один від одного, але насправді вони мають певну спільну основу в формах літургічної культури, книжкової спадщини та ін. (якщо за цю основу брати хрещення Русі 988 р.).

Як ми вже зазначали, Андрей Шептицький налагоджував взаємовідносини і з офіційною православною церквою, і з старообрядцями. У.Безпалько підмічає (на основі проаналізованого листування Шептицького), що бажані для митрополита діалоги розвивалися з абсолютно відмінною динамікою, коли офіційна православна ієрархія, остаточно переконавшись в унійних прагненнях митрополита, поступово відмовилася від ідеї налагодження співпраці, – то російські

старообрядці, навпаки, з кожним роком дедалі активніше виявляли інтерес до уніоністичних проєктів митрополита⁷. А. Петрушко також зазначає, що ієрархи офіційної православної церкви поступово доволі негативно стали відноситися до ідей Шептицького.

Перші зустрічі Андрія Шептицького зі старообрядцями (липованами) відбулися наприкінці XIX ст., хоча датування відвідин ним Білої Криниці можна зустріти доволі різноманітне. С. Голованов вказував, що А. Шептицький 1891 р. їздив до старообрядців у Білу Криницю⁸, В. Демідов зазначав, що Шептицький 1897 р. особисто відвідав старообрядницький «липованський» монастир в Білій Криниці⁹. Остання дата нам здається більш вірогідною.

А ось Ф. Мельников в своїй історії вказував: *«Замечательное событие произошло в митрополии в 1901 году. В январе этого года ее посетили три духовные особы римско-католической церкви: 1) французский епископ [Журдан де ля Пассард'єр¹⁰. – А. Ф.], 2) сопровождавший его монах-священник и 3) граф Андрей Шептицкий, тогда только просто монах (чина св. Василия), впоследствии знаменитый униатский митрополит в Галиции (кафедра в г. Львове). Принял их в Белокриницком монастыре митрополит Афанасий, а беседовал с ними от его имени о. Пафнутий Овчинников. Переводчиком был граф Шептицкий, прекрасно знающий русский язык»*¹¹. Події зустрічі описані ґрунтовно, але виявляються певні неточності: в роботі Шептицький згадується як монах, однак вже наприкінці 1900 р. він був призначений митрополитом, а 17 січня 1901 р. відбулася його святкова інтронізація в соборі Св. Юра. Отже, описана зустріч відбулася раніше січня 1901 р.

Є і інші дати: С. С. Почепцов вказує, з посиланням на Ф. Круглова, що Шептицький відвідав монастир 1910 р.¹² Ця дата також не витримує критики: в даному випадку автор повторює друкарську помилку, що міститься в праці Ф. Круглова, коли він цитує статтю «Старообрядчество и католики», що була надрукована в журналі «Церква» за 1909 р., № 46. Отже, зустріч, про яку мовиться в статті, надрукованій 1909 р., ніяк не могла відбутися 1910 р.

Ф. Мельников зазначав, що бесіда в Білій Криниці йшла стосовно двох питань: про причини, що розділяють старообрядництво з російською синодальною церквою, та про відношення старообрядництва до римо-католицької церкви. В ній брали участь старообрядницький митрополит Афанасій (1874–1905) та колишній коломенський єпископ Пафнутій (Овчинников, 1827–1907), що проживав на той час в Білій Криниці. Полеміку вів саме останній.

Пізніше, коли чимало випадів було здійснено з боку синодальної церкви в друкованих органах щодо згаданої зустрічі, та й самі старообрядці почали виказувати свою занепокоєність з приводу подібних спілкувань, Пафнутій видав брошуру «Беседа в Белой Кринице о современных церковных вопросах»

(Чернівці, 1901)¹³, щоб викласти суть бесіди та заспокоїти, передусім, старообрядців.

Вважається, що саме через посередництво єпископа Пафнутія Андрей Шептицький познайомився з московськими та нижньгородськими старообрядцями. Визначну роль у стосунках Шептицького зі старообрядцями відіграв й Іларіон Свенціцький, директор Церковного музею, заснованого митрополитом Андреем Шептицьким 1905 р. (у грудні 1908 р. перейменовано на «Національний музей»).

Дружина Іларіона Семеновича Свенціцького (1876–1956) – Анісія Матвіївна Вострякова (1890–1973) – походила зі старообрядницької купецької родини, цікавилася філософією, літературою, мистецтвом, володіла кількома європейськими мовами. Як вільний слухач навчалася на філософському факультеті Львівського та Віденського університетів. Прекрасно знала українську мову. Її батько, власник книжкової лавки у Москві, був відомим збирачем старовини. Цю справу продовжив і його син – Микола.

Під час поїздки Іларіона Свенціцького до Москви за книгами за дорученням митрополита Андрея і відбулася зустріч з майбутньою дружиною. Іларіон і Анісія одружилися у Москві у 1910 р., шлюбна церемонія відбувалася двічі: перша – за православним обрядом дружини, друга – у французькому католицькому костелі. Пізніше у Львові шлюб благословив і митрополит Андрей Шептицький¹⁴. Отже, на прикладі цієї родини відбулося об'єднання греко-католика і старообрядки.

Підтримуючи постійні контакти з родиною у Москві, Анісія Свенціцька доклалася до збагачення збірок Національного музею різноманітними матеріалами. Її брат Микола допоміг у замовленні та виготовленні у Москві у 1911 р. іконостаса каплиці Святого Івана для Студіону на Святоюрській горі¹⁵.

Анісія Вострякова публікувалася в старообрядницьких виданнях, особисто знала Федора Мельникова, деякий час співпрацювала з ним. Її перу належать, зокрема, нариси «Старообрядницькі мученики»¹⁶. З переїздом до Львова вона продовжувала контакти з Ф. Мельниковим.

Працювала А. Свенціцька (Вострякова) не тільки над старообрядницькою тематикою. Так, в січні 1913 р. відомий український громадський та політичний діяч, публіцист М. І. Павлик звертається в листі до В. І. Вернадського з проханням надрукувати в журналі «Русская Мысль» статтю А. Свенціцької «Украинское и москвофильское течения в Галиции (Очерк культурно-национальной жизни)». Не беручи до уваги деякі зауваження, М. Павлик вважав, що стаття «дуже інтересна»¹⁷. Вірогідно, стаття так і не була надрукована.

З родиною Свенціцьких-Вострякових був знайомий і Євстафій Акимович Сусалев – старообрядець, що був відлучений від старообрядницької церкви єп. Інокентієм за пияцтво та 1908 р. приєднався до католицької церкви в суцшому

сані, оскільки спеціальна комісія за розпорядженням Папи римського визнала законність Білокриницької ієрархії; 1918 р. викритий як агент царської охорони. Зокрема, з його агентурного донесення від 20.07.1911 дізнаємося (в цитаті зберігається орфографія і пунктуація оригіналу. – А. Ф.): «Также во Львове я познакомился с Венцинским (Свенціцьким. – А. Ф.) который Агент Шептицкого приезжал в Россию для покупки книг и женился на Московской Старообрядке. Русская кровь сама сказывается, старообрядка вышла за католика говорит она мне как ни старались священники совратить меня в католичество даже сам Митрополит Шептицкий, но я была старообрядка и есть и буду старообрядка, даже своего мужа хорошо научила молиться Богу и он при мне молился по старообрядчески двуперстно...»¹⁸. Останні фрази, мені здається, не можна сприймати одноставно, оскільки в спогадах дітей Свенціцьких та близьких родині акцентувалося, що дружина завжди підтримувала чоловіка.

Зі старообрядцями вів бесіди і керівник російських католиків візантійського обряду Леонід Федоров. Зокрема, він спілкувався з Миколаєм Матвійовичем Востряковим (братом Анісії Вострякової) та Федором Юхимовичем Мельниковим, що докладно описав Василь Бурман. Згідно з листом Московського градоначальника до Департаменту Духовних Справ від 29.09.1914, під час перебування у Москві Леонід Федоров «поддерживал сношения с владельцем магазина икон и киотов по Китайскому проезду Николаем Матвеевичем Востряковым 35 лет, старообрядцем, проживающим в д. № 13 кв. 1 по Газовой ул. и его родной замужней сестрой Ксенией Матвеевной Щуровой»¹⁹.

Андрей Шептицький листувався з такими відомими старообрядцями, як єпископ Інокентій (Усов), Арсеній Морозов, І. Є. Макаров та ін. (обсяги статті не дозволяють більш детально зупинитися на цьому, але в літературі це відомий факт (фон Бурман, В. Петрушко, В. Колупасєв та ін.).

Результатом екуменічної діяльності стало заснування 1917 р. в Петербурзі «Товариства поборників з'єднання Церков» (проіснувало до 1918 р.), членами якого від католиків були митрополит Андрей Шептицький, архієпископ Едуард фон Ропп, єпископ Ян Цепляк, уніатські священники; від православних – архимандрит о. Арсеній, о. Сергій Соловйов (племінник Володимира Соловйова), князі Трубецької, Волконський, Оболенський та ін.; від старообрядців – єпископи Інокентій (Усов) та Геронтій (Лакомкін), богослов Федор Юхимович Мельников. Зазвичай, в літературі цією подією опис взаємовідносин греко-католиків зі старообрядцями і завершується.

Однак спілкування продовжувалося і в міжвоєнний період: з листа Андрея Шептицького Іларіону Свенціцькому від 17.12.1937 дізнаємося про повернення Митрополитом «спису публікацій» Ф.Мельникова, які надав йому Іларіон Семенович, що стало можливим саме завдяки зв'язкам його дружини з Ф. Мель-

никовим. Власне особу Федора Юхимовича, його богословський таланти, як зазначено у листі, високо цінував митрополит²⁰. Цих двох високоосвічених осіб об'єднувало і те, що вони обидва особисто на собі відчули роботу репресивної машини Радянського Союзу.

У підтвердження спілкування в міжвоєнний період, наведемо дві фотографії (друкуються вперше), які були знайдені в архіві Федора Юхимовича Мельникова на хуторі Писк. Картки не мають точного датування. Публікуємо повністю зворотні написи фото з деякими коментарями.

Фото 1.

1) Монах при митроп. Ш.
 веде ть вся к ия дела митро-
 полии

2) Муж.

3) Третий етн монах - ведет
 католический
 иконоп. восточную мастерскую
 при монастыре в Бельгии. Вернулся из поездки в Сов. [етскую] Р. [оссию]
 день тому назад. В Ленинграде был в 43 ц[ерквях] на богосл. [уженици] в Москве
 в 53 ц[ерквях] в Кіеве в 14 ц[ерквях] - т.е. во всех открытых. Был и в старообр.
 [ядческих] храмах. От музеев в восторге. Говорит в Третьяк. [овской] галлерии
 надо на коленях стоять перед образами и карт. [инами]. Воудушевлен фресками
 в Соф. [иевском] соб. [оре] в Кіеве».

Напис на звороті фото 1:

«1) Монах при митр. [ополите] А.Ш. [ептицком] веде ть всякія дела митро-
 полии

2) Муж.

3) Бельгійський католическій монах – веде ть иконоп. [исную] восточную мас-
 терскую при монастыре Бельгії. Вернулся из поездки в Сов. [етскую] Р. [оссию]
 день тому назад. В Ленинграде был в 43 ц[ерквях] на богосл. [уженици] в Москве
 в 53 ц[ерквях] в Кіеве в 14 ц[ерквях] – т.е. во всех открытых. Был и в старообр.
 [ядческих] храмах. От музеев в восторге. Говорит в Третьяк. [овской] галлерии
 надо на коленях стоять перед образами и карт. [инами]. Воудушевлен фресками
 в Соф. [иевском] соб. [оре] в Кіеве».

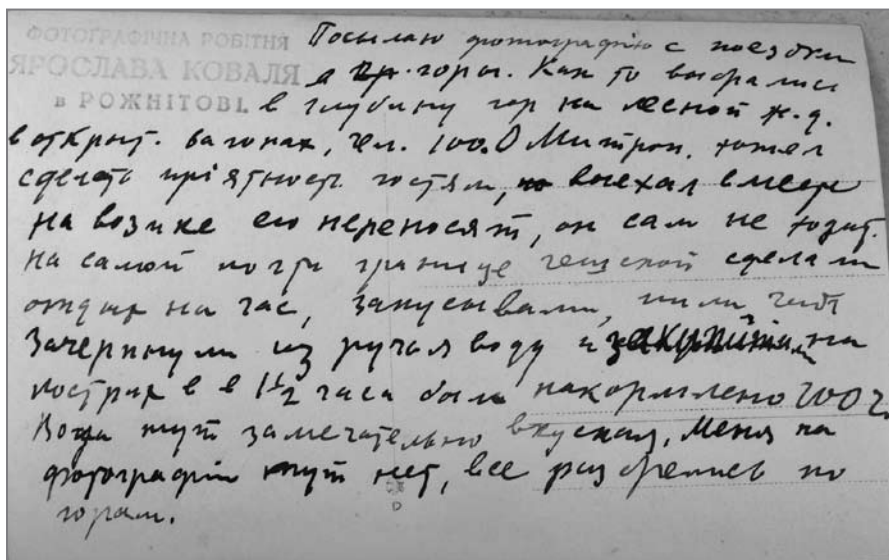
Згаданий в картці монастир в Бельгії, ймовірно, – Шеветонський. Його засновник Ламбер Бодуен. Саме в цьому монастирі поділяли екуменічні погляди.

Друге фото належить видатному фотомайстру Ярославу Ковалю, який у 1934 р. відкрив власну фотомайстерню у Рожнітові. Фотограф не сидів весь час на одному місці, у пошуках гарних кадрів та доброго заробітку він роз'їжджав околицями. У літні місяці Ярослав Коваль доїжджав до Підлютого, місцевості над найчистішою річкою в Європі – Лімницею, що здавна була резиденцією греко-католицьких митрополитів. Підлюте славиться своєю водою з мінеральних сірководневих джерел, що використовувалася для лікування ревматизму, запалення суглобів і м'язів, нервових хвороб та ін. Сюди на відпочинок з'їздилися не тільки духовні особи, а й інтелігенція. Ось фотограф і «полював» на сюжети з цікавими людьми. З тих часів у фотомайстра зберігалися близько 20 світлин митрополита Андрея Шептицького²¹. Можливо, наші знахідки доповнять відомі світлини.

Фото 2.

Напис на звороті фото 2: [печатка зверху]. Фотографічна робітня Ярослава Коваля в Рожнітові:

«Посылаю фотографію с поездки в горы [Горгани. – А. Ф.]. Как то выбрались в глубину гор на лесной ж. [елезной] д. [ороге] [за часів Шептицького в цій місцевості була збудовано вузькоколіяка. – А. Ф.] в открыт. [ых] вагонах, чел. [овек] 100. О. Митроп. [олит] хотел сделать приятность гостям, выехал вместе на возике. Еп[ископа] переносят, он сам не ходит [через подагру з 1931 р. митрополит прикутий до інвалідного візка. – А. Ф.]. На самой почти границе чешской сделали отдых на час, закусывали, пили чай. Зачерпнули из ручья воду и закиятили на кострах в 1 ½ часа было накормлено 100 ч[еловек]. Вода тут замечательно вкусная. Меня на фотографіи тут нет, все разбрелись по горам».

Оскільки друге фото зроблене Ярославом Ковалем, то можна датувати його другою половиною 30-х років ХХ ст. Наразі не з'ясовано, хто саме надіслав це фото Ф. Мельникову або єп. Інокентію (який, до речі, похований біля церкви, де був знайдений архів). З указаних описів робимо висновок, що фото було виконане під час зустрічі в митрополичій резиденції. На основі виявлених джерел припустимо, що зустрічі на екуменічному ґрунті продовжувалися і в міжвоєнні часи.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що діалог між греко-католиками і старообрядцями починає налагоджуватися наприкінці ХІХ ст., немалу роль у цих

взаємовідносинах відіграла родина Свенціцьких-Вострякових. Стосунки продовжувалися і в міжвоєнний період, про що свідчать, зокрема, віднайдені фото. Як би не відноситися до цих спілкувань, але, одностайно, вони мали місце і відбувалися не між пересічними, а високоосвіченими особами.

Сподіваємося, що публікація фото надасть можливість більш повно ідентифікувати події та осіб, зображених на них.

- ¹ Письма-Послання Митрополита Шептицького з часів німецької окупації. – Частина друга. – Йорктон, 1962. – С. 76 / Цит. за: Жуковський А. Митрополит Андрей Шептицький і православ'я / А. Жуковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/duchowosc/d22.htm.
- ² Бурман фон, диакон Василий ЧСВ. Леонид Федоров: Жизнь и деятельность / Василий фон Бурман. – Львов, 1993; «С терпением мы должны нести крест свой...». Документы и материалы о жизни и деятельности блаженного священномученика экзарха Леонида (Федорова). – Санкт-Петербург, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krotov.info/history/20/iz_istorii/fedor_2.htm; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. – Т. I. – Львів, «Свічадо», 1995; Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали. 1899–1917. – Кн. 1. – Львів, 2004; Листи Митрополита Андрея Шептицького до Іларіона Свенціцького: З архіву Національного музею у Львові / Упоряд. С. Дяків. – Львів, 2005 та ін.
- ³ Круглов Ф. Старообрядческий раскол и Папа Римский / Федор Круглов. – Санкт-Петербург, 1910; Демидов Василий. Граф Шептицкий и старообрядцы // Прикарпатская Русь. – 21.11.1914 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/29407>.
- ⁴ Ф. Мельников был экуменистом? (форум) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wap.starobrad.borda.ru/?1-20-120-00001428-000-10001-0>; Католическая церковь и Россия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wap.drevlepravoslavie.fogum24.ru/?1-20-0-00000873-000-10001-0>; Старообрядцы и греко-католики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wap.starover.borda.ru/?1-20-60-00000081-000-0-0>.
- ⁵ Петрушко В. И. Деятельность униатского митрополита Андрея Шептицкого по распространению католицизма восточного обряда в России в период между революцией 1905 г. и Первой мировой войной / Владимир Петрушко // Богословский сборник. Православный Свято-Тихоновский Богословский Институт. – М., 2001. Вып. 7. – С. 364–374; Безпалько У. Деякі аспекти унійної діяльності митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ ст. / Уляна Безпалько // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 104–109; Колупаев В. Русские староверы и греко-католики / Владимир Колупаев // Старообрядчество: история, культура, современность: Материалы XI Международной конференции (Москва, 11–13 ноября 2014 г.). – М., 2014. – С. 248–255; Голованов С. Собирабель української церкви / Сергей Голованов. – 29.07.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/history/5406-sobiratel-ukrainskoj-cerkvi.html>; Федорова А. І. А. Шептицький та

- розповсюдження уніатських ідей серед старообрядців / Алла Федорова // Інтелігенція і влада. Матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції. – Одеса, 2009. – Ч. 1. – С. 247–254 та ін.
- ⁶ Протоіерей Василій Михайлович Демидов – знавець канонів та правил православної церкви, місіонер, публіцист. Співпрацював з «Оренбурзькими єпархіальними відомостями». Писав також під псевдонімом С. Раєвський. Під час Громадянської війни підтримував білогвардійців. 1919 р. емігрував до Китаю, 1920 р. – до Харбіна, 1927 р. – до США. Похований в Джорданвіле.
- ⁷ Безпалько У. Вказ.праця. – С. 107.
- ⁸ Голованов С. Вказ.праця.
- ⁹ Демидов В. Граф Шептицкий и старообрядцы // Прикарпатская Русь. – 21.11.1914.
- ¹⁰ Журдан де ля Пассард'єр (1841–1913), був рукопокладений у Гран-Шартрезе 12 жовтня 1884 р. на єпископа-помічника Гренобльського діоцезу, пізніше – єпископ Карфагенський. Залишив Туніс за станом здоров'я, служив у Парижі. Саме за його донесенням після відвідання Білої Криниці Рим визнав законність хіротонії старообрядництва. Див.: Венгер А. Рим и Москва 1900–1950 / Антуан Венгер; Пер. с фр.; Передм. Н. Струве. – М., 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/history/20/tsypin/mark.htm>.
- ¹¹ Мельников Ф. Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) церкви / Федор Мельников. – Барнаул, 1999. – С. 296.
- ¹² Почепцов С. С. Религиозные субкультуры: проблемы взаимосвязи с субкультурными религиями // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. – 2011. – Выпуск № 8 (103). – Том 16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/religioznye-subkultury-problema-vzaimosvyazi-s-subkulturnymi-religiyami#ixzz3MB6d6wVu>.
- ¹³ Мельников Ф. Е. Вказ. праця. – С. 297.
- ¹⁴ Родина Свенціцьких [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mankurty.com/sven/?page_id=59.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Мельников Ф. Е. Вказ.праця. – С. 499.
- ¹⁷ Михайло Іванович Павлик (1853–1915) / Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2. Володимир Іванович Вернадський: листування з українським вченими. – Кн. 2. – Ч. 2. – К., 2012. – С. 65.
- ¹⁸ «С терпением мы должны нести крест свой...». Документи и материалы о жизни и деятельности блаженного священномученика экзарха Леонида (Федорова). – Санкт-Петербург, 2004.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Листи Митрополита Андрея Шептицького до Іларіона Свенціцького... – С. 16–17.
- ²¹ Див.: Коваль галицької фотографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vechervkarpatah.at.ua/news/koval_galickoji_fotografiji/2011-01-17-507; Василечко Л. Він фіксував мить, «простягаючи промені у вічність...». – 16.12.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.wz.lviv.ua/articles/70360>.